

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА КВАЛІФІКАЦІЯ ПЕРЕВИЩЕННЯ МЕЖ НЕОБХІДНОЇ ОБОРОНИ З ВИКОРИСТАННЯМ ЗАХИСНИХ ЗАСОБІВ, ЩО ВРАЖАЮТЬ АВТОНОМНО

Досліджено проблеми кримінально-правової кваліфікації перевищення меж необхідної оборони з використанням захисних засобів, що вражають автономно. З'ясовано, що юридичну оцінку заподіяння шкоди з використанням вказаних засобів під час дотримання умов правомірності необхідної оборони потрібно проводити з урахуванням планованої та фактично завданої шкоди. Обґрунтовані правила, за якими потрібно проводити кримінально-правову оцінку заподіяння шкоди з використанням захисних засобів, що вражають автономно під час перевищення меж необхідної оборони.

Ключові слова: *необхідна оборона, перевищення меж необхідної оборони, умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони, умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень у разі перевищення меж необхідної оборони.*

Постановка проблеми. У теорії кримінального права майже півтори століття ведеться спір щодо прийнятності встановлення та використання захисних засобів, що вражають автономно (самострілів, «ловчих ям», електричного струму, різноманітних пасток, собак та інших тварин). Переважає позиція, згідно з якою такі дії слід оцінювати на підставі норм про необхідну оборону. Водночас у законодавстві України питання, які виникають у зв'язку з заподіянням шкоди вказаними засобами, неврегульовані. Тому в ході кримінально-правової оцінки відповідних діянь перед правозастосовною практикою постають гострі проблеми. І вирішувати їх доводиться за відсутності спеціальних роз'яснень вищих судових органів України та суперечливості пропозицій, які висловлюються в літературі. Особливої гостроти набуває це питання у випадку заподіяння тяжкої шкоди – смерті або тяжких тілесних ушкоджень, що зазвичай перебуває за межами необхідної оборони. Водночас випадки застосування захисних засобів, що вражають автономно, є непоодинокими. Як показує проведене анкетування понад трьохсот осіб (працівників державної служби охорони, науковців, пересічних громадян тощо), 83 відсотки опитаних підтримують використання вказаних засобів. Отже, питання кримінально-правової кваліфікації заподіяння шкоди з використанням захисних засобів, що

вважають автономно, часто постають в житті. Їх правильне вирішення має не тільки теоретичне, а й практично-прикладне значення.

В аспекті вирішення вказаної проблеми першочергове значення має аналіз низки типових ситуацій правозастосування, пов'язаних із заподіянням шкоди за наявності умов правомірності необхідної оборони, але з перевищенням допустимих меж та виробленням правил юридичної оцінки таких ситуацій. Дослідження відповідних положень та формулювання пропозицій щодо кримінально-правової кваліфікації відповідних діянь і є метою цієї статті. Водночас не заперечується те, що вказані засоби можуть використовуватися і не в умовах необхідної оборони. Проте оцінка таких ситуацій потребує окремого аналізу.

Стан дослідження. У кримінально-правовій літературі питання, пов'язані із заподіянням шкоди з використанням захисних засобів, що вражають автономно, висвітлені у працях присвяченим обставинам, що виключають злочинність діяння та злочинам проти життя та здоров'я особи. Вони висвітлювалися у публікаціях таких українських вчених: Ю.В. Бауліна [1, с. 247; 2, с. 161], В.Й. Володарського [3, с. 118], Л.В. Гусар [4, с. 12, 14], О.О. Дудорова [5, с. 38–44; 6, с. 13–24], М.І. Мельника [5, с. 38–44; 6, с. 13–24], В.О. Навроцького [7, с. 349–350], Р.Ф. Шафікова [8, с. 194] та ін.

Проте в літературі найбільш гостра дискусія ведеться щодо підстав правомірності чи протиправності використання захисних засобів, що вражають автономно. Але досі не висвітлені питання, які стосуються правил кримінально-правової кваліфікації заподіяння шкоди захисними засобами, що вражають автономно, за наявності умов правомірності необхідної оборони, що стосуються посягання, від якого здійснюється захист та самого захисту. Тому питання, яким присвячена ця стаття, є перспективними для дослідження.

Виклад основних положень. Вихідним положенням, на основі якого здійснюється оцінка заподіяння шкоди з використанням захисних засобів, що вражають автономно, є визнання того, що така шкода завдається в ситуації необхідної оборони. Таке бачення передбачає встановлення умов правомірності необхідної оборони при заподіянні шкоди з використанням вищевказаних засобів. Одна з таких умов передбачає дотримання певних меж під час відвернення суспільно небезпечного посягання.

Межі необхідної оборони з використанням таких засобів характеризуються тим, що: 1) з використанням захисних засобів, що вражають автономно, може бути заподіяна шкода не більша, ніж середньої

тяжкості тілесні ушкодження; 2) заподіяння захисними засобами, що вражають автономно, тяжкої шкоди буде правомірним лише для захисту особливо важливих інтересів, що пов'язані з безпекою людей (наприклад, ядерних реакторів, хімічних виробництв, водозаборів тощо), а також, якщо інтенсивність дій нападника свідчить, що тільки заподіяння тяжкої шкоди є необхідною і достатньою для успішного припинення посягання. Отже, заподіяння захисними засобами, що вражають автономно, тяжкої шкоди за відсутності ознак, наведених у п. 2, потрібно оцінювати як перевищення меж необхідної оборони. Звісно, за наявності всіх інших умов правомірності необхідної оборони.

Згідно з чинним кримінальним законодавством України перевищення меж необхідної оборони – це умисне заподіяння тяжкої шкоди, яка включає заподіяння смерті та тяжких тілесних ушкоджень. Це впливає зі ст.ст. 36, 118, 124 КК України. За необхідної оборони, яка здійснюється з використанням захисних засобів, що вражають автономно, як правило, наперед планується, шкода якого виду та розміру може бути заподіяна таким засобом. Таке «планування» базується на знанні вражаючих властивостей захисних засобів, їх потужності тощо. Тому кваліфікація заподіяння шкоди захисними засобами, що вражають автономно, залежить від розміру шкоди, яку здатний заподіяти такий засіб, та шкоди, яка фактично заподіяна. Щоб перейти до більш детального розгляду ситуацій, пов'язаних із заподіянням шкоди з використанням аналізованих засобів, потрібно згадати такі загальні положення, які стосуються правової оцінки необхідної оборони та її перевищення, а також інтерпретувати їх щодо оборони з використанням захисних засобів, що вражають автономно.

По-перше, перевищення меж необхідної оборони передбачає заподіяння шкоди в обстановці необхідної оборони. Потрібно встановити наявність всіх умов правомірності такої оборони, які стосуються суспільно небезпечно посягання, від якого здійснюється захист, та двох умов правомірності, які характеризують оборону (заподіяну шкоду) – шкода заподіюється з метою забезпечення правоохоронюваних інтересів та лише посягаючому. На це обґрунтовано звертається увага в літературі [9, с. 10]. Неправильно вважати, що перевищення меж необхідної оборони здійснюється з дотриманням усіх умов правомірності необхідної оборони – умова, яка стосується зіставності охоронюваного блага і небезпечності посягання або обстановки захисту відсутня.

По-друге, заподіяння середньої тяжкості тілесних ушкоджень або ж легшої шкоди не становить перевищення меж необхідної оборо-

ни. Тому заподіяння захисними засобами, що вражають автономно, такої шкоди за будь-яких обставин потрібно визнавати завданою в стані необхідної оборони (звісно, за умови дотримання всіх інших умов правомірності необхідної оборони), незалежно від того на заподіяння якої шкоди був запрограмований вказаний засіб [7, с. 525].

По-третє, перевищення меж необхідної оборони може бути вчинено лише з умисною формою вини. Суб'єктивна сторона заподіяння шкоди з використанням захисного засобу, що вражає автономно, характеризується тим, що особа: 1) усвідомлює, що під час спрацювання вказаного засобу буде заподіяна тяжка шкода, яка не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту. Отже, вона усвідомлює суспільно небезпечний характер своїх дій; 2) передбачає, що шкода буде заподіяна особі, яка вчиняє посягання, а також вид та розмір цієї шкоди – смерть або тяжкі тілесні ушкодження; 3) бажає або свідомо припускає настання вказаних наслідків. Отже, якщо під час використання захисних засобів, що вражають автономно, перевищуються межі необхідної оборони, то це вчиняється умисно.

Як вказувалося вище, кримінально-правова кваліфікація заподіяння шкоди перевищення меж необхідної оборони з використанням захисних засобів, що вражають автономно, залежить від виду та розміру планованої та фактично заподіяної шкоди.

Розглянемо першу з наведених ситуацій, коли захисний засіб, що вражає автономно, розрахований на заподіяння максимально можливої шкоди (смерті). У разі заподіяння смерті фактична шкода відповідає планованій – сумнівів щодо кваліфікації таких наслідків не виникає. Якщо ж заподіяна менша шкода, ніж планована, а саме, тяжкі тілесні ушкодження, то можливі два варіанти оцінки заподіяної шкоди: 1) за фактично спричиненими наслідками – як умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень у разі перевищення меж необхідної оборони; 2) з врахуванням мети вчинених дій – як замах на умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони. Правильним видається перший варіант кваліфікації вчиненого, оскільки необхідна оборона, а, відповідно, і перевищення її меж не мають стадій. Неможливі ні готування до необхідної оборони, ні замах на необхідну оборону. Адже, необхідна оборона полягає у заподіянні шкоди відповідно до фактичного заподіяння шкоди про необхідну оборону не доводиться говорити. Перевищення меж відбувається саме під час необхідної оборони – одночасно. Тому умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони також не має стадій вчинення злочину. Заподіяння шкоди при переви-

щентні меж необхідної оборони потрібно оцінювати виходячи з фактично спричиненої шкоди, а не мети (умисне вбивство або тяжке тілесне ушкодження при перевищенні меж необхідної оборони). Таке роз'яснення дала свого часу Президія Верховного Суду РСФСР [10]. Такої ж думки дотримуються і сучасні криміналісти [11, с. 86; 9, с. 10]

Друга ситуація виникає тоді, коли захисний засіб, що вражає автономно, розрахований на заподіяння тяжких тілесних ушкоджень. У цій ситуації можливі також декілька видів наслідків: 1) заподіяна більша шкода, ніж планована – смерть; 2) заподіяна шкода відповідає планованій – тяжкі тілесні ушкодження; 3) заподіяна шкода менша, ніж планована – середньої тяжкості тілесні ушкодження або менша шкода. Про перевищення меж необхідної оборони доводиться говорити тільки щодо перших двох видів наслідків, оскільки середньої тяжкості тілесні ушкодження або менша шкода знаходиться в межах необхідної оборони.

Не викликає сумнівів і кримінально-правова оцінка заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, їх потрібно кваліфікувати за ст. 124 КК України, адже фактично спричинена шкода збігається з планованою. Заподіяння смерті у цій ситуації можливе з необережності (особа не передбачала, що захисний засіб здатний заподіяти смерть, хоча повинна була і могла передбачити або передбачала абстрактну можливість заподіяння смерті, але з врахуванням конкретних факторів розраховувала на ненастання таких наслідків) або випадково (особа не передбачала настання смерті, не могла і повинна була передбачити). У разі необережного настання смерті вчинене слід кваліфікувати за ст. 124 КК України. Оскільки умисно було заподіяно лише тяжке тілесне ушкодження, а наслідки у вигляді смерті настали з необережності. Адже, як уже вказувалося вище, необережне перевищення меж необхідної оборони не є кримінально караним. Коли ж особа не передбачала можливості заподіяння смерті, не повинна була і не могла її передбачити, тоді виникає випадок.

Ще одна ситуація виникає тоді, коли захисний засіб, що вражає автономно, розрахований на правомірне заподіяння шкоди в межах необхідної оборони, а саме середньої тяжкості тілесних ушкоджень або меншої шкоди. Варто розглянути два варіанти розвитку подій: 1) фактично заподіяна шкода відповідає планованій – середньої тяжкості тілесні ушкодження або легша шкода; 2) завдана більша шкода, ніж планована.

У першому варіанті є правомірне заподіяння шкоди, вчинене в межах необхідної оборони. У другому варіанті шкода може бути запо-

діяна необережно або випадково. Як уже вказувалося раніше, перевищення меж необхідної оборони, вчинене з необережності, а також заподіяння шкоди без вини (випадок), не є кримінально караними.

Також ситуація виникає тоді, коли захисний засіб, що вражає автономно, розрахований на заподіяння невизначеної шкоди (наприклад, тварина у домі). У цьому разі виникає заподіяння шкоди з неконкретизованим умислом (особа не передбачала, які конкретно наслідки настануть), яке потрібно кваліфікувати за фактично спричиненими наслідками [12, с. 125].

Висновки. Отже, кримінальна відповідальність за умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони з використанням захисних засобів, що вражають автономно, повинна наставати тільки у випадку, коли вказаний засіб був розрахований на заподіяння такої шкоди, як смерть. Кримінальна відповідальність за умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень у разі перевищення меж необхідної оборони може наставати, якщо захисний засіб, що вражає автономно, розрахований на заподіяння смерті, а фактично настали наслідки у вигляді тяжкого тілесного ушкодження, і також, коли планована і фактична шкода полягає у тяжких тілесних ушкодженнях.

1. Баулин Ю.В. *Обстоятельства, исключющие преступность деяния* / Ю.В. Баулин. – Х.: Основа, 1991. – 360 с.

2. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник для юрид. вузів і фак. / М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін.; за ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Х.: Право, 1997. – 368 с.

3. Володарський В. Проблемні питання необхідної оборони / В. Володарський // *Право України*. – 1998. – № 11. – С. 118–121.

4. Гусар Л.В. *Необхідна оборона: кримінологічні та кримінально-правові аспекти*: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / Л.В. Гусар. – Одеса, 2009. – 17 с.

5. Дудоров О.О. *Використання автономних захисних засобів: проблеми кримінально-правової оцінки заподіяння шкоди* / О.О. Дудоров, М.І. Мельник // *Вісник Верховного Суду України*. – К., 2009. – № 1 (101). – С. 38–44.

6. Дудоров О.О. *Автономні захисні засоби і кримінальний закон* / О.О. Дудоров, М.І. Мельник // *Влада. Людина. Закон*. – Запоріжжя, 2009. – № 1. – С. 13–24.

7. Навроцький В.О. *Основи кримінально-правової кваліфікації: навч. посібник* / В.О. Навроцький. – 2-ге вид. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – 512 с.

8. Шафіков Е.Р. *Необхідна оборона особливості кримінально-правового регулювання* / Е.Р. Шафіков // *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. – 2004. – С. 189–195.

9. Лупіносова О.М. Умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / О.М. Лупіносова. – Одеса, 2007. – 20 с.

10. Бюллетень Верховного Суда РСФСР. – 1965. – № 5.

11. Неврев А.В. Необходимая оборона: проблемы квалификации и правоприменения: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / А.В. Неврев. – М.: РГБ, 2003.

12. Рарог А.И. Настольная книга судьи по квалификации преступлений: прак. пособие / А.И. Рарог. – М.: ТК Велби; Изд-во Проспект, 2006. – 224 с.

Лашук Н.Р. Уголовно-правовая квалификация превышения пределов необходимой обороны с использованием защитных средств, поражающих автономно.

Исследованы проблемы уголовно-правовой квалификации превышения пределов необходимой обороны с использованием защитных средств, поражающих автономно. Определено, что юридическую оценку причинения вреда с использованием указанных средств при соблюдении условий правомерности необходимой обороны нужно проводить с учетом планируемого и фактически нанесенного вреда. Обоснованы правила, по которым нужно проводить уголовно-правовую оценку причинения вреда с использованием защитных средств, поражающих автономно.

Ключевые слова: *необходимая оборона, превышение пределов необходимой обороны, преднамеренное убийство, при превышении пределов необходимой обороны, преднамеренное причинение тяжелых телесных повреждений в случае превышения пределов необходимой обороны.*

Lashchuk N.R. Criminal and legal qualification of exceeding of necessary defence with the use of protective facilities which affect autonomically.

Problems of criminal and legal qualification of exceeding of necessary defence limits with the use of protective facilities affecting autonomically are researched in the article. It is cleared up the importance of performing legal evaluation of injuries caused by indicated facilities under observing legal necessary defence conditions taking into consideration planned and actual damage. The rules, under which it's necessary to do criminal and legal evaluation of injuries caused with the use of protective means affecting autonomically while exceeding necessary defence limits, are grounded.

Key words: *necessary defence, exceeding of limits of necessary defence, felonious homicide at exceeding of limits of necessary defence, intentional infliction of grievous bodily harm in case of exceeding of limits of necessary defence.*

Стаття надійшла 3 травня 2012 р.